

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің
Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтымен және "Мемлекет тарихы
институты" мемлекеттік мекемесімен ықпалдастық байланыста шығарылады

АЗАК

№5 (152), 2017

ғылыми-өдістемелік журнал

ТАРИХЫ

Гүлзира САРИЕВА,

Алматы қаласындағы №72 жалпы білім беретін
мектептің директоры, тарих пәні мұғалімі,
тәлімгер ұстаз, журналдың белсенді насихатшысы.

E-mail: kaztar62@mail.ru

Тел/факс: 8 (727) 249-27-93

Біздің сайт: Kaztar.kz

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім
министрінің 2002 жылғы
3-ші мамырда тіркеліп,
№2904-Ж куәлік берілген

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

**Ай сайын шығатын
республикалық ғылыми-
әдістемелік журнал**

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№5 (152),
МАМЫР
2017 жыл

1993 жылдың шілдесінен
айынан бастап шығады

**БАС РЕДАКТОР –
ӨБДІЛДАБЕК САЛЫҚБАЙ**

**ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР –
НҮРГҮЛ ҚАСЫМҚЫЗЫ**

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Б.Алтан, Х.Әбжанов, Т.Омарбеков, Ә.Мұқтар – т.ғ.д., проф.;
Д.Сәтбай, С.Сымағұлова, Ұ.Ысмағұлов – т.ғ.д. доц.; Н.Әлімбаев,
А.Жұмаділ, Ж.Әшірбекова,
Д.Салқынбек, Қ.Құнанбаева – т.ғ.к., доц.; С.Дүйсенов – т.ғ.к.

С.Әбішқызы – тұрғын
бас редактор. Б.Матекова –
устаз-әдіскер. Д.Игенбаева,
Г.Серікбаева, С.Ишенбаева,
Ш.Таңмамбетова – азамат
устаздар.

Басуға 05.05. 2017 ж. жіберілді.
Пішімі 84x108 1/16
Шартты б.т. – 4, Офсетті
басылым, Баспасы келісіледі.
Тіршілігі – 1650,
Индексі – 75748.
Тысырысы –

Редиссияда белгіленіп қатталып,
“Дата-принтте” басылды.

Ғылыми-теориялық
мақала авторлары, орысша,
ағылшынша тілді жетік
тараптар тарихшы доктор
лардан жазбаға тілді ұсынуға
міндетті. Мақаланың ғылыми
маңызына, тілінің жа-
тықтығына автор жауапты.

Ал ұстаздар журналы 1
жылға толық жазылған тү-
біртігінің көшірмесін салуы
қажет. Авторлардың бай-
лап-тұжырымдары редакция
қолжазбасымен сәйкестенді де
мүмкін. Көшіртіп басылса не
пайдаланылса, сілтеме жаса-
луы міндет.

МАЗМҰНЫ

Ғылыми зерттеулер мен танымдық мақалалар

Мендігүл Ноғайбаева. Алтын ордалық мұсылман-қыпшақ мәдениеті...	2
Б.Айтұарова, Ө.Сандықбаева, Н.Мәжиқызы. Найман, Керей рулары және олардың қазақ тарихында алатын орны.....	4
Айгерим Жумабаева. Древнетюркские письменные памятники: рукописные наследия.....	6
Сабырхан Сымағұлов. Алаш зиялылары және жер мәселесі.....	8
Ақжамал Оразбаева. Әкімшіл-әміршіл жүйе салдары.....	11
Зағира Тоқбергенова. Түркістан өлкесі және Кеңес өкіметі.....	14
Жангелді Шауқенов. Дінаралық татулық – ұлттық келісімнің тірегі...16	
Б.Сұлтанова, Р.Наралиева, М.Тойғанбекова. Сырым батыр туралы көркем шығармалар: бас қаһарман бейнесі және отаншылдық.....	17
Балжан Раушанбек. Көшпенділердің әскери өнері.....	19
Алтынай Рамазанова. Қазақ хандығы дипломатиясының тарихы.....	21
Айдана Серікқызы. Орыс географиялық қоғамы.....	24
Дана Қанаева. Күнделікті өмір тарихы.....	26
Айтолқын Темірбаева. Қазақстан-Қытай мемлекеттік шекарасының делимитациясы.....	29
Майа Болатхан. Традиции и обычаи в языковом сознании казахов....32	
Айнур Ниязова. Изучение современных способов обработки войлока...33	
Рамазан Нүсіпов. Кировтың Мақаншыға келуі.....	35

Оқыту. Әдістеме. Тәжірибе.

Гүлсара Ысмағұлова. Оқушының білім маршрутымен жұмысы.....	36
Айнұр Рымжанова. Сабақты зерттеу немесе "Lesson study".....	37
Гүлзира Сариева. "Мәңгілік Ел" идеясының тарихи негіздері.....	40
Нұргүл Қасенова. Сенің таңдауың – сенің болашағың!.....	42
Шынар Сағынғалиева. Азаматтық құқық негіздері.....	43
Д.Күзембаева. Қола дәуіріндегі Қазақстан.....	44
Серікбол Сырлыбаев. Аралас сабақ.....	45
Фарида Несіпақынова. Саяси қуғын-сүргіннің басталуы.....	46
Аззамжан Басанов. Қазақстандағы мәдени өмір (1946-1965 жж.).....	47
Нұрланат Дөңбаев. 1986 жылғы желтоқсан оқиғасы.....	48
Тәжігүл Әліпбекова. Тәуелсіз ел – мәңгілік ел.....	49
Райхан Әлиханова. Менің елім – мәңгілік ел.....	50
Шайза Қасымжанова. Тәуелсіздік туы, желбіре!.....	52
Бауыржан Айманов. Жалау Мыңбаев	
"Кіші Қазан" саясатына қарсы күрескен қайраткер.....	53
А.Нұрғали, Г.Әсімбетова. Тайшым Орысұлы.....	55

АЛТЫН ОРДАЛЫҚ МҰСЫЛМАН-ҚЫПШАҚ МӘДЕНИЕТІ және оның орыс даласына таралуы

Меңдіғұл НОҒАЙБАЕВА,
тарих ғылымдарының кандидаты,
ал-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Қазақстан тарихы
кафедрасы доцентінің міндетін атқарушы

Алтын Орда кезеңі түркі және славян халықтарының өзара байланыстары мен мәдени сұхбаттастығын жаңа бағытқа көтерді. Соңғы жылдардағы көптеген зерттеушілер Алтын Орданың Еуразия халықтарының тарихи тағдырындағы шешуші рөліне ерекше баға беріп отыр [1, 171-6.]. Алтын Орда кезеңінде қазіргі Еуразия даласындағы көптеген халықтарының тарихи-мәдени мұралары жаңа деңгейге көтеріліп, өзіндік ерекшеліктерге ие болды [2, 64-6.].

Алтын Орда тарихы Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының Балқаш көлі мен Арал теңізінің солтүстігінде, Ертістен Жайыққа дейінгі жерлерде орналасқан ұлысының тарихы екені белгілі. Дегенмен, Алтын Орданың қалыптасуы Жошының мұрагері Бату ханның есімімен байланысты. Бату бастаған «Жеті жылдық жорықтан» кейін Жошы ұрпақтары Азия мен Еуропаның жартысына жуығын алып жатқан Ертіс өзенінен Дунай өзеніне дейін, Қара және Каспий теңізі жағалауларынан Қытайға дейінгі үлкен аумаққа өз биліктерін орнатты.

Алтын Ордада ерекше мәдени синтез оның өзіндік өркениетінің қалыптасуында түрлі элементтердің өзара байланыстары мен әсерлесуі себепші болды. Осы байланыстар арнасында қыпшақтық, мұсылмандық мәдениет пен славяндық мәдени бірігу ерекше орын алады.

Ең алғаш Ресей ғылымында Алтын Орда тарихын зерттеу, сонымен қатар халықтардың өзара байланыстары мен олардың әсері туралы мәселе 1826 жылы Ресей Ғылым Академиясы жариялаған «Моңғолдар билігінің Ресейге тигізген әсері, атап айтқанда, ол мемлекеттің саяси күштеріне, басқару түріне және ішкі басқаруға, халыққа білім беру мен ағарту ісіне қалай әсер етті?» тақырыбындағы байқауынан басталды. Бірақ, Алтын Орда тарихын зерттеу мәселесінің алғашқы күнінен-ақ тарихи үдерістерді айқындауда біржақты бағалау орын алды. Мұндай жағдайда тіпті мәдени байланыстар мен өзара әсерлесу туралы мәселесіндегі қыпшақтық, мұсылмандық мәдениеттің орыс жерлеріне таралуы туралы сөз де қозғалған жоқ. Керісінше, XIX ғасыр зерттеушісі А.А.Куниктің пікірінше «жабайы» көшпелі халықтар адамзаттың төменгі сорты ретінде жетілмеген биологиялық ағзаға теңестірілді [3, 24-6.]. Осындай сыңаржақ пікір кеңестік кезеңде де өзгермегені белгілі. Әрине, кеңестік кезеңдегі жалпы зерттеулердің барлығын жоюға шығаруға болмайды. Дегенмен, осы үдеріс XXIII ғасыр басында да сақталып қалғанын көреміз. Мәселен, белгілі академик Д.С.Лихачев «Орыс мәдениетін Еуропа мен Азия арасындағы, Батыс пен Шығыс арасындағы аралық ретінде сипаттайды, бірақ бұл шекаралық жағдай егер Руське Батыстан қараған-

да ғана көрінеді. Шындығында азиялық көшпенді халықтардың отырықшы Руське тигізетін әсері өте аз. Византия мәдениеті Руське оның рухани-христиандық сипатын, ал Скандинавия негізінен әскери-жасақтық ұйымын берді» [4, 17-18-66.]. – деп тұжырымдайды.

Алайда, мәдени бірігу мен мәдени өзара әсерлесу мәселелері біртіндеп айқындалады. Алтынордалық Дешті Қыпшақ және моңғолдың жаулап алған жерлері сияқты, жоғарыда аталған, қосылған тарихи дербес аймақтардың тарихи кезеңін бағалау уақыт өте келе біртіндеп біржақты терістен барынша объективтіге дейін өзгерді. Осы жұмыстарда Алтын Орда тарихының оның территориясында және іргелес жерлерде пайда болған дербес халықтардың және мемлекеттік пайда болулардың тағдырларына тигізетін әсерлерінің аспектілері назарға алынады.

Зерттеушілер Г.Потаниннің мына пікірін ескеруге тиіс: «Ғалымдардың дала халықтарын елеулі ғылым дамуын ақсатады. Осы мәдениет жауларының рөліне және рухани-мәдени алыс-берістер тарихына дұрыс көзқарастардың қалыптасуына біздің арийлік менмендігіміз, нәтижесінде барлық айтылған христиандық апокрифтер христиандық көзқараста, кертартпа көзқарасқа және кертартпа сенімге бағынған таным өзгермеушілігі танылған жалған тарихи көпешек бөгет жасайды. Ортағасырлық әдебиет тарихын Батыс Еуропада славян ескерткіштері пайдаланбаған, оларды маңызды емес деп есептеген кез де болды: енді славян жазбаларының маңызы бағаланды: ортағасырлық әдебиеттің кейбір фактілері тек славян ескерткіштерінің көмегімен ғана айқындалды. Балкім, дала аңыздарына қатысты да осындай бетбұрысты күтуге болатын шығар. Балкім, дала аңыздарын елеудің социальдығы ғылым үшін пайдасы жоқтығы мойындалатын шығар» [5.].

Әрине, ислам өркениеті Жошы ұлысының саяси және мәдени дамуының анықтаушы күші болды. Алайда, түркі-славяндық мәдени бірігу дәл осы салада көрінеді. Соңғы жылдары Рустік шіркеу сәулетіндегі исламшылдық кезеңі белсенді зерттелуде. Зерттеушілер «200 жыл бойы Алтын Ордамың саяси протекторатында болған ортағасырлық орыс князьдігінің сәулеті, анық көрінетін мәдени және экономикалық теңсіздік және батыс шекаралардағы «темір перде» жағдайларында мұндай үдерістер сөзсіз болғанымен, татар (түркі-моңғол, авт. еск.) беталысы тұрғысынан іс жүзінде зерттелмеді» [6, 173-6.]. – деп атап өтті. Рустік шіркеу сәулетін талдау мысалында үш ғасырлық Алтын Орда мәдениетімен және басқа татар киіз үйлерімен өзара әрекеттесу үдерісіне орыс сәулеті көптеген түркі-моңғол, мұсылман элементтерін барлық деңгейде өзіне

сіндіргенін орыс зерттеушілері де мойындап отыр.

Мәдени бірігу православие шіркеуі ұстанған бағытқа байланысты да мүмкін болды. Алтын Орда билеушілері туралы жазба деректерде, әсіресе, оның негізін қалаушы Бату ханның басқа діндерге қатысты толеранттылығы атап өтіледі. Батудан басалған бұл дәстүр одан әрі жалғасты. Сондықтан, басқа билеушілер де діни қызметкерлерге құрмет көрсетіп, шіркеулерге үлкен жеңілдік берді: оларды барлық алым-салықтардан, міндеткерліктерден босатты. Бұл саясат шіркеуді басып алушылармен жақындастырды және шіркеу құрылысының бұрын болып көрмеген гүлденуіне алып келді. Мысалы, XIV жүзжылдықта екі жүзден астам шіркеу салынды. Дәл осы уақытта мұнараларымен шетелдіктерді таң қалдырған «Әулие Русь» аталған монастырлар мен шіркеулер елі салынды. Алексий митрополитінің Жәнібек ханның Тайдула атты әйеліне ғашықтығы баяндалатын аңыз орыс шежірелерінен белгілі. Ол өз кезегінде алғыс ретінде митрополитке кейіннен «Ғажайып монастырь» деген атақ ие болған шіркеу салынған Кремльден жер телімін бөліп бергені белгілі [5].

Сонымен қатар католицизммен күрес те орыс шіркеуін моңғолдармен ынтымақтастыққа жетеледі. Орда мен Русьтің Литва мен неміс Ореніне қарсы күресінде өзара білінбейтін мәдени жақындау үдерісі орын алды. Ордалық фактордың Мәскеу мемлекетінің құрылуына тигізген әсері де – ресейлік тарих ғылымындағы басты мәселелердің бірі. Тарихшылар арасында XIX ғ. басталған түрпі пікірталастар әлі күнге дейін жалғасуда.

Бірақ, көптеген зерттеушілер Ресейдегі жаңа ресейлік бірегейліктің қалыптасуы және еуразиялық дүниетаным негіздері орыс тарихының моңғолдық кезеңінде қалыптасты деген көзқараста. Бұл кезең мәскеулік ұлы князьдардың «Шыңғыс хан ұрпақтарына» бетбұруымен аяқталады [8, 89-90].

Ордада өмір сүрген орыс князьдары мен боярлары біртіндеп хандар мен бектерге еліктей бастады. Олар парша халаттар, атлас шалбарлар, сапаян етіктер киіп, өздерінің жылқыларын парша ертоқымдармен әшекейлеп, қолға үйретілген қырандармен аң аулады. 1252 жылы Константинопольден Қырым арқылы король Людовик IX-дың елшісі Рубрук өзінің нөкерлерімен Батудың ордасына өтті. Донның төменгі ағысымен жүре отырып, ол былай деп жазды: «Татарлардың арасында бүкіл жерде русьтіктердің ауылдары орналасқан; русьтіктер татарлармен араласып кетіпті... олардың тәртіптерін, сонымен қатар киімдерін және өмір сүру салттарын меңсепті...».

Осылайша, зерттеуші М.Г. Комаровский XIV ғасырдың ортасынан бастап Мәскеу Орданың әсері сән мен киім үлгісінде ғана емес, көркемөнер стилінде де үлкен өзгеріске ұшырады деп атап өтеді. Одан әрі, зерттеуші бұл өзгерісті «Жаңа Қыздар» монастырының «Млекопитательница – Құдай ана» мүсінінің алтынмен әдіптелген «цитаталық» өзара алмасулардың сипатын куәландырады деп баяндаған. Оның нақышталған ою-өрнегі көп рет қайталанатын ұлы «Алла» сөздерінен құралған. Алтынордалық стильді Желтиков пен Кирилло-Белозерский монастырларының безендірулерінен де көруге болады. Мұнда Ордалық Қырым мен Еділ бойының көптеген дәстүрлерінің әсері де бар. Бүгінгі күні Алтын орда кезеңінде жасалған мәскеулік қару-жарақ палатасында және петербургтік Эрмитажда сақталған тұрмыстық заттар мен қару-жарақтардың көптеген ескі үлгілерінен орыс дулығалары мен

сауыттарында нақышталған «Алла» атын кездестіруге болады [9, 205-6].

Қорыта келе, Алтын Орда кезеңінде екі этностың өзара мәдени әсерлесуі және өзара жақындасуы нәтижесіз өткен жоқ. Бұл нәтижелер жоғары билік белгілерінде, тұрмыстық мәдениет ескерткіштерінде орыс аристократиясына ауысқан шыңғыс ұрпақтарының қызметтерінде, орыс тілінің түркішіділігінде және т.б. қалды. Алтын Орда кезеңінде түркі-славян мәдени өзара әрекеттесуі бұл екеуінің мәдени бірігуінің жалғасы болды. Осы өзара қатынастар көпжақты әрі көбінесе қазіргі Алтын Орда мұрагерлерінің «еуразиялық стилін» алдын ала анықтар үдеріс болғаны белгілі.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы тюрко-славянского культурного синтеза. Улус Джучи (или Золотая Орда) занимает большое место в средневековой истории Северной Евразии. Существует многочисленная литература, посвященная исследованиям истории и культуры Золотой Орды, ее особенностей. Золотой Орде сложился уникальный синтез культур. В формировании основ золотоордынской имперской этнической культуры особое место занимает взаимодействие культур тюрков и славян.

In this article the problems of the Turkic-Slavic cultural integration between the Golden Horde is discussed. Ulus Jochi (or Golden Horde) takes a special place in the medieval history of Northern Eurasia. Researchers that study the history and culture of the Golden Horde, repeatedly noted the uniqueness of this country. The Golden Horde was a special cultural symbiosis. The basis for the imperial under-ethnic Golden Horde culture became a symbiosis of various elements, among them a special place is taken by the Turkic-Slavic cultural integration.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. - М., 1973.
2. Егоров В. Л. Золотая Орда: мифы и реальность. - М., 1990.
3. Кунник А. О тюркских печенегах и половцах по мажарским источникам с указанием на новейшие исследования о черноморско-тюркских народах от Аттилы до Чингисхан // Учен. зап. АН по первому и третьему отд., 1856. Т.3. вып. 5. - 714 с.
4. Лихачев Д.С. Русская культура. - М.: Искусство, 2000.
5. Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом искусстве. Изд. геог-го от-я императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. На средства пожертвованная Ю.И.Базановой. -М.: Типт-литография Товарищество И.Н.Кушнерова и К. 1899. - 877 с.
6. Халит Н.Х. Исламские параллели в церковной архитектуре Ярославля //Средневековые тюрко-татарские государства. Вып. 2. - Казань, 2010. - С. 173-178.
7. Москва Татарская [Электронный ресурс] / Москва, 2010. - Режим доступа: <http://www.moskvatatar.ru>, свободный.
8. Лушников О.В. Влияние ордынского фактора на становление Московского государства: историографический аспект // Средневековые тюрко-татарские государства. Вып. 2. - Казань, 2010. - С. 84-91.
9. Краморовский М.Г. Золото Чингисидов: культурное наследие Золотой Орды. - СПб, 2001.